

Makale Geliş Tarihi: 28 Aralık 2017
Makale Kabul Tarihi: 3 Şubat 2018

BİZANS – SASANİ MÜCADELELERİNDE URFA (VI. ve VII. Yüzyıllar)

HASAN AKYOL *

ÖZ

Ortadoğu'nun tarihî sürecinde önemli bir safhayı oluşturan Sasani-Bizans mücadeleleri, Anadolu'nun birçok şehrini derinden etkilemiştir. Çalışmada Urfa şehrinin İslâm hâkimiyeti öncesinde, VI. ve VII. yüzyıl Sasani-Bizans mücadelelerinden nasıl etkilendiğini kaynaklar ışığında ortaya konmaya çalışıldı. VI. yüzyılın başlarında *Magister Militum per Orientem/Doğu orduları komutanı*'nın merkezi durumunda olan Urfa'nın ilerleyen süreçte doğu ordularının karargâhı olma durumundan, orduların lojistik ihtiyaçlarını karşılayan bir şehre dönüştüğü görülmektedir. Urfa, bulunduğu stratejik konum dolayısıyla Sasani-Bizans mücadelelerinden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiştir. Çalışmamızın zaman aralığı olarak seçilen VI. ve VII. yüzyıllar Sasani-Bizans mücadelelerinin son ve en şiddetli safhası olarak anılmaktadır. Bu süreçte Urfa, iki devlet arasındaki mücadelelerden sosyal, ekonomik, askerî, fizikî ve demografik açılardan etkilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Tarih, Ortaçağ Tarihi, Edessa/Urfa, Sasani, Bizans, Dârâ.

ABSTRACT

Edessa in the Byzantine-Sassanian Conflicts (VI.-VII. Centuries)

Sassanid-Byzantine struggles, which constitute an important phase in the historical process of the Middle East deeply affected many cities of Anatolia. In study be tried to show that how affected Urfa from VI. and VII. century Sassanid-Byzantine struggles before the domination of Islam. Urfa was *Magister Militum per Orientem/ the center of the*

* Yrd. Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
hasan.akyol@cbu.edu.tr

commander of the Eastern armies in the early 6th century. It seems to have turned into a city that meets the logistics needs of the armed forces later in the process. Urfa has been directly or indirectly affected by Sassanid-Byzantine struggles due to its geo-strategic position. The 6th and 7th centuries, chosen as the time interval for our study, are referred to as the last and most severe stage of the Sassanid-Byzantine struggles. In this process, Urfa was influenced by the social, economic, military, physical and demographic aspects of the struggles between the two states.

Keywords: Political History, Medieval History, Edessa/Urfa, Sassanid, Byzantine, Dara.

Giriş

Anadolu'nun birçok kadim şehrinde olduğu gibi Urfa¹ şehrinin kuruluşu hakkında da birçok efsanevî anlatım ve bu anlatımları destekleyen efsane bulunmaktadır.² Anadolu, Suriye ve Irak'ı birbirine bağlayan merkezî konumdaki el-Cezire'de yer alan şehrin, ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Urfa civarının yapılan arkeolojik kazılara istinaden Paleolitik çağdan itibaren yerleşim gören bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.³ Urfa şehrinin de içinde bulunduğu bölge, tarihî süreçte sırasıyla Asurlular, Medler, Persler, Makedonyalılar(İskender-Selevkoslar), Abgar ve Osrhoene krallıkları, Roma/Bizans ve Sasani hâkimiyetlerini yaşamıştır.⁴

Urfa şehri, Roma/Bizans İmparatorluğunun doğu sınırlarına yakın bir coğrafi konumda bulunması itibariyle, Roma İmparatorluğu - Part Krallığı ve bu güçlerin halefleri Bizans İmparatorluğu ile Sasani Krallığının mücadelesinden doğrudan ve/veya dolaylı olarak etkilenmiştir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden dönemler olan VI. ve VII. yüzyıllar öncesinde Bizans-Sasani mücadelelerinin bu devletlerin selefleri döneminde de sürmüş olduğu, bu bağlamda mücadelelerin tarihî bir derinliği olduğu görülmektedir.⁵

Romalılarla İranlılar arasındaki ilk askerî mücadeleler, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da bulunan Hellenistik krallıkları peyderpey ilhak ettikten sonra sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar genişletmesi⁶ ve İran'da bulunan Part Krallığı ile sınır komşusu olmasının ardından başlamıştır. Roma'nın Anadolu'ya girişi, bilindiği üzere Pergamon/Bergama Kralı III. Attalos (M.Ö. 138-133)'un topraklarını Roma'ya vasiyet etmesi (M.Ö. 133) dolayısıyla gerçekleşmiş ve Bergama Krallığı toprakları üzerinde Roma'nın ilk Anadolu eyaleti olan Provincia Asia (Asya Eyaleti) kurulmuştur. Roma İmparatorluğu'nun genişleme politikası Anadolu'da Hellenistik krallıklara (Galatia Krallığı, Pontos Krallığı,

¹ Urfa isminin kökenine dair araştırmacıların kaydından hareketle, Selevkoslar'ın Urhay/Urfa adındaki şehrin adını Edessa olarak değiştirdikleri ve şehrin daha erken zamanlarda kullanılan adı olan Urfa'nın daha sonra da kullanılmaya devam ettiği ve Edessa adını unuttuğu anlaşılmaktadır. (E. Honigmann, "Urfa", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 50; Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2010, ss. 336-337; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 231) Urfa adının şehrin orijinal adının bozulmuş hali olmasından hareketle, çalışmamızda şehrin adı olarak "Urfa"yı kullandık.

² Şehrin kuruluşuna dair efsaneler ve varsayımlar için bkz. Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, Çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 29-36; Mehmet Çelik, Şükran Yaşar, "Kuruluşundan İslâm Fethine kadar Edessa'nın Siyasî Tarihi", *Edessa'dan Urfa'ya*, Ed. Mehmet Çelik, Ankara, 2007, C. 1, ss. 127-140.

³ Urfa ve çevresinin tarih öncesi yerleşim alanları için bkz. Recep Yıldırım, "Urfa ve Yöresinin İlkçağ Tarihi", *Edessa'dan Urfa'ya*, Ed. Mehmet Çelik, Ankara, 2007, C. 1, ss. 51-127.

⁴ Turan, *a.g.m.*, ss. 336-337.

⁵ Anadolu'da Bizans-Sasani mücadelelerinin tarihî altyapısı için bkz. Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, İstanbul, 2009, S. 47, ss. 1-22.

⁶ Ercüment Yıldırım, "Roma-Part Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 7, 2012, s. 47vd.

Kappadokia Krallığı, Seleukos Krallığı, Kommagene Krallığı) karşı uygulanmış ve Roma'nın Anadolu'daki krallıkları egemenliği altına almasıyla M.Ö. I. yüzyılın başlarında Romalılar, Partlarla sınır komşusu olmuşlardır. Roma'nın Partlarla ilk siyasî teması da, M.Ö. 96 yılında General Sulla başkanlığındaki bir heyetin Part elçisini karşılaması dolayısıyladır. Bu buluşmada Fırat nehri iki devlet arasında sınır olarak benimsenmiştir. Ancak Roma'nın sonraki süreçte (M.Ö. I. yüzyılın ortaları), M.Ö. 96 yılında yapılan barışa rağmen Fırat nehrinin doğusuna yani Part topraklarına saldırılar düzenlediği görülmektedir.⁷

M.Ö. I. yüzyılda başlayan Roma-Part mücadelesinin, miladî III. yüzyılda Partların halefi Sasaniler döneminde şiddetini artırarak devam ettiği görülmektedir. Partlar, 224'te eski İran coğrafyasında kurulacak olan Sasanilerin bölgede yürütmüş oldukları politikadan farklı olarak bütün Pers Krallığı topraklarını ele geçirme gibi bir ideali benimsememiş olsalar da Romalılar ile Partlar arasında uzun süren mücadeleler yaşanmıştır. Romalılar ile Partlar arasında gerçekleşen askerî mücadelelerin temelinde bu iki gücün hâkimiyet alanlarını belirleyen sınırların çizilmesi yatmaktadır.⁸

Çalışmada Bizans-Sasanî mücadelelerinin siyasî/askerî yönünü incelemiş olsak da bu iki gücün mücadelesi, sadece askerî sahada gerçekleşen bir mücadele değildi. İki güç arasındaki çatışma hemen her alanda kendini göstermekteydi. Mücadelelerin siyasî/askerî yönü gibi iktisadî ve dinî yönleri de kaynaklara yansımıştır. Vasiliev'in Cosmas Indicopleustes'ten aktardığı bir anekdot iki büyük gücün mücadelesinin etki alanına ve bilhassa iktisadî yönüne vurgu yapması açısından önemlidir:

Seylan kralı, Bizanslı tüccar Sopatrus ile bazı Pers tüccarları huzuruna kabul edip onların selamlarını alıp oturmalarını emretti. Sonra onlara: “Hangi memleketten gelmektesiniz ve ülkenizin durumu nasıldır?” diye sordu. Bu soru üzerine onlar da “Her şey yolunda” diye cevap verdi. Daha sonra sohbet ilerleyince kral: “Hanginizin kralı daha büyük ve güçlü?” diye sordu. Bunun üzerine ihtiyar Pers tüccar hemen söze girip “Bizim kralımız hem en güçlü hem de daha büyük ve zengindir. Doğrusunu söylemek gerekirse bizim kralımız, kralların kralıdır ve canı neyi yapmak arzu ederse onu yapabilecek kabiliyettedir”, der. Diğer taraftan Sopatrus sessizce oturmaktadır. Akabinde kral ona dönerek: “Ey Romalı, söyleyecek bir sözün yok mu?” diye sorar. Bunun üzerine Sopatrus: “Pers böylesine şeyler söyledikten sonra ne söyleyebilirim ki? Fakat eğer doğruyu bulmak

⁷ David Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, vol. I, Princeton University Press, New Jersey, 1950, ss. 3-33; Kaçar, “Anadolu'da...”, ss. 6-7.

⁸ M. Ali Kaya, “Partlar (Arsaklar) ve İ.Ö. I. Yüzyılın İlk Yarısında Part-Roma İlişkileri”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s. 415.

istiyorsanız, şu an iki kral da huzurunuzda bulunmaktadır. Her ikisini de inceleyin, hangisinin daha büyük ve güçlü olduğuna karar verin,” der. Bu sözleri işiten kral şaşırıp merakla: “Her iki kralının da burada olduğunu nasıl söylersin?” diye sorar. Sopatrus: “Her ikisinin parası da burada; bir tarafta nomisma, diğer tarafta da nomismanın gümüş versiyonuyla aynı değerde olan drahmi. Her ikisini de inceleyin, gerçeği göreceksiniz,” diye cevap verir. Her iki parayı da inceledikten sonra kral, Romalıların hiç kuşkusuz daha ihtişamlı, güçlü ve bilge olduklarını söyledi...⁹

Dönemin iki önemli gücü arasındaki mücadelelerin etkisi de şüphesiz sadece bu devletlerle sınırlı değildi. Mücadelelerin, bu devletlerin coğrafi genişliği ve siyasî hegemonya alanları ile doğru orantılı olarak geniş bir etki alanı da vardı. Ancak çalışmamızda iki devlet arasındaki güç mücadelesini, Urfa şehrine olan etkileri açısından incelemeye çalıştık. Şehrin sınır bölgesinde olması ve askerî harekât alanı içinde bulunması dolayısıyla da, çalışmamızda askerî mücadeleler açısından bir işleyiş takip ettik.

Öncelikle Bizans-Sasani mücadelelerini, mücadelelerin yoğunluğu açısından üç safhaya ayırmak mümkündür. Mücadelelerin ilk safhası, III. yüzyılın başlarından Bizans İmparatoru Iulianus (361-363)’un ölümüne kadar süren dönemdir. Bizans-Sasani mücadelelerinin ilk safhasında Partların halefi Sasanilerin egemenlik anlayışlarındaki değişimin etkili olduğu görülmektedir. Kendilerini Pers kraliyet ailesi Akamenidlere dayandırarak saltanat mücadelesine girişen Sasaniler, son Part kralı IV. Artabanus (216-224)’u yenerek iktidarı ele geçirmişlerdi. IV. Artabanus’u mağlup ederek Sasani hanedanını kurmuş olan Papak oğlu I. Ardaşir (224-242)’den¹⁰ itibaren Sasani Kralları, kendilerini Akamenidlerin varisi saydıklarından Roma’yı işgalci olarak görmüşler ve atalarının topraklarından Romalıları çıkarmak için mücadeleye başlamışlardır. I. Ardaşir döneminde başlayan mücadele, halefleri döneminde de şiddetlenerek devam etmiştir.¹¹ Mücadelenin ikinci safhası, Iulianus’un ölümünden VI. yüzyıla kadar süren dönemdir. Bu safhada daha önceki döneme nazaran mücadelenin şiddeti düşmüş ve savaşlar belirli aralıklarla sürmekle birlikte, sorunlar diplomatik yollardan da çözülmeye çalışılmıştır. Bizans-Sasani mücadelesinin üçüncü ve en önemli safhası ise, VI. yüzyılda başlayan ve Sasani Krallığının yıkılışına kadar süren dönemdir. Bu dönemde Anadolu’nun birçok şehri iki devlet arasındaki mücadelelerden fizikî anlamda olumsuz etkilenmiştir.

⁹ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, Alfa Tarih, İstanbul, 2016, ss. 199-200.

¹⁰ Ebû Cafer Muhammed Cerfir Et-Taberî, *Tarihu't-Taberî, Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülük*, (tahkik. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y. C. I, s. 567, C. II, s. 37.

¹¹ Kaçar, *a.g.m.*, ss. 10-11; Süha Konuk, *VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2012, ss. 1-2.

İki güç arasındaki savaşlardan doğrudan etkilenen şehirlerin bu süreçte küçüldüğü ve akropol çevresine odaklanarak kale-kent görünümüne büründüğü görülmektedir.¹²

VI. ve VII. yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelelerinde Urfa

Bizans ile Sasaniler arasında I. Theodosius (379-395) zamanından beri süregelen barış ortamı, küçük çaplı mücadeleler yaşanmakla birlikte VI. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür, 502 yılında Sasani Kralı Kabad (484-488, 501-531)'ın Bizans sınırlarına tecavüzü ile son bulmuştur.¹³ Urfa civarında Bizans ve Sasani devletlerinin yeniden mücadeleye başladıkları VI. yüzyılın başlarında, bölgede doğal afetlerin ve bu afetlerin ortaya çıkarmış olduğu kıtlığın, salgın hastalıkların etkileri kendini göstermekte, Urfa şehri salgından kaçanların bir sığınağı işlevi görmekteydi. Yaşananları şehirde bulunan ve dönemin adeta bir fotoğrafını çekmiş olan Süryani müellif Mar Yeşua şöyle aktarmaktadır: "...Urfalıların muhtaçlara baktıkları haberi bütün eyalet içerisinde yayıldığından, sayısızca insan şehre akın etti. Havariler Kilisesi'nin altında Büyükkapının yanındaki hamam da hastalarla dolmuştu ve her gün buradan birçok ölü çıkıyordu..."¹⁴ Bölgeyle birlikte Urfa'yı da önemli derecede etkileyen ve şehirde büyük kayıpların yaşanmasına neden olan bu olumsuz şartlar VI. yüzyılın başlarında henüz ortadan kalkmaktaydı. Mar Yeşua, doğal afetlerin, salgın hastalıkların ve kıtlığın sebebini işlenen günahlara bağlamış; günahkârları kurtuluşa götürecektir olan yolun Tanrı'nın esirgemesine dayandığını belirtmiştir.¹⁵ Bu bakış açısının dönemin genel anlayışına uygun olduğu diğer şehirlerdeki benzer uygulamalardan da anlaşılmaktadır. Başkentten gelen yardımlar ve iklimin normalleşmesi sayesinde olumsuz doğal şartların etkilerinden kurtulan, yaralarını henüz saran Urfa, İran Şahı Kabad'ın büyük bir orduyla Bizans sınırlarına girmesi ve Theodosiopolis (Erzurum)'i zapt etmesi (22 Ağustos 502)¹⁶ üzerine bütün Bizans-Sasani sınırı üzerindeki ve sınırla bağlantılı olan yerleşimler gibi yeni bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır.¹⁷ Bölgede yaşananların Hz. İsa'nın, dünyanın sonu ile ilgili sözleriyle paralellik

¹² Hasan Akyol, *Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasi, Fiziki, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dini Yapı)*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa, 2014, ss. 126-127.

¹³ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 117.

¹⁴ Mar Yeşua, *Vekâyinâme*, Çev. Mualla Yanmaz, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1958, XLIII.

¹⁵ Mar Yeşua, XLIV-XLVI.

¹⁶ Mar Yeşua, XLVIII; *The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV: A.D. 488-775*, Ed.-trc. Amir Harrak, Toronto, 1999, s. 40; Theophanes Confessor, *The Chronicle*, haz. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997, 5996-s. 223; Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1999, C. 1, s. 149; Segal, *a.g.e.*, s. 159; Geoffrey Greatrex, Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars, Part-II*, Routledge, New York, 2002, s. 63.

¹⁷ İran Şahı Kabad'ın bu savaşı başlatmasının nedeni olarak 501/2 yılında imparator Anastasius'dan borç istemesi ve Anastasios'un Kabad'a bu borç karşılığında bir takım anlaşma maddeleri öne sürmesi gösterilmektedir. (Theophanes, 5996; Procopius, *History of the Wars*, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, London-New York, 1914, I.vii.1,2)

gösterdiğini belirten¹⁸ Mar Yeşua Urfa'nın bu süreçte yaşadıklarının canlı tanığıdır. Bizans üzerine kapsamlı bir istila hareketi düzenleyen Kabad, Amid (Diyarbakır) kuşatmasıyla meşgulken Kabad'ın müttefiki Hire Krallığı/Lahmiler'in askerleri de Nu'man'ın komutasında Harran topraklarına girdiler (26 Kasım 502). Nu'man, Harran'ı ve köylerini yağmalattı. Onun harekâtı hasat mevsimine rastladığından, insanlar ovada bulunuyordu. Mar Yeşua, savunmasız bulunan 18.500 civarında kişinin Nu'man tarafından esir alındığını bildirmektedir.¹⁹ Urfa halkının Nu'man'ın harekâtından haberdar olmadığı anlaşılıyor. Nu'man'ın bölgedeki yağma faaliyetlerinin ardından şehir, savunmaya elverişli hale getirildi. Urfalıların yaptıkları hazırlıklar kapsamında şehir etrafına hendekler kazılması, surların güçlendirilmesi, kale kapılarının arkalarına kayalar konularak tahkim edilmesi ve ırmağın ağzının demir çubuklarla kapatılması zikredilmektedir.²⁰ Urfalıların şehri tahkim için anılan hazırlıkları yaptıkları sırada Amid, Kabad'ın eline geçti (10 Ocak 503).²¹ Amid'in Sasani kuvvetlerinin eline geçmesinin ardından Kabad ile arasındaki bir takım anlaşma girişimlerinin sonuç vermemesi üzerine Bizans İmparatoru Anastasius (491-513), Kabad'ı bölgeden çıkarmak amacıyla Doğu Orduları Komutanı Areobindus, Patrikius ve Hypatius komutasında ordular oluşturdu.²² Bu komutanlardan Areobindus, komutasındaki 12.000 kişilik ordusuyla Dara civarında konuşlanırken; Patrikius ve Hypatius ise 40.000 kişilik ordularıyla Amid'e gelerek şehri kuşattılar. Bu kuşatma, lojistik açıdan Urfa'ya yük getirdi. Çünkü Amid'i kuşatan 40.000 kişilik ordunun iâşesi Urfa'dan temin edilecekti. Ordunun levazımdan sorumlu komutanı Appion, iâşeyi temin etmek için Urfa'da karargâh kurdu. Urfa'daki fırıncılara ek olarak evlere de buğday dağıtıp, ordu için ekmek yapmalarını buyurdu ve bu suretle ordunun ekmek ihtiyacını karşıladı. Mar Yeşua, Urfalıların ilk pişirimde, Urfa'daki fırınlarda ve evlerde 630.000 modii²³ ekmek çıkardıklarını kaydeder.²⁴

İmparator Anastasius'un bu hamlesi karşısında, Şah Kabad, 20.000 kişilik ordusuyla Dara'da konuşlanmış bulunan Areobindus üzerine sonuçsuz bir sefer düzenlemiş ancak Temmuz ayında Theodosiopolis Valisi Konstantin, Areobindus üzerine yürüyerek O'nu Urfa'ya sığınmaya mecbur etmiştir.²⁵

¹⁸ Mar Yeşua, XLIX.

¹⁹ Mar Yeşua, LII.

²⁰ Mar Yeşua, LIII; *The Chronicle of Zuqnin*, s. 40; Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküşü IV*, Çev. Asım Baltacıgil, İstanbul, 1994, s. 94.

²¹ Mar Yeşua, LIII, Theophanes, 5996, s. 224; Procopius, *History of the Wars*, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, London-New York, 1914, I.vii.2-8; Abu'l-Farac, I, 149, 150; Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev. Asım Baltacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994, C. IV, s. 94.

²² Mar Yeşua, LIV; Procopius, I.viii.1,2; Ioannes Malalas, *The Chronicle*, İngilizceye Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne, 1986, 16, 9; Abu'l-Farac, I, 150.

²³ *Modius*: Roma'da tahıl ölçme birimi; 1 modius=8.75 kg.

²⁴ Mar Yeşua, LIV; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 209.

²⁵ Mar Yeşua, LV.

Bölgede önemli stratejik bir merkez olan Urfa, Bizans ordularına lojistik destek sağlaması, Areobindus'un Urfa'ya sığınması ve yukarıda bahsettiğimiz Orshoene bölgesinin tamamını yağmalayan Hire Krallığı/Lahmiler'in emiri Nu'man'ın, Urfa'yı ele geçirmesi hususunda Kabad'ı kıskırtması, Urfa'nın hedef olmasına yol açtı ve Şah Kabad, hazırlıklarını tamamladıktan sonra Urfa üzerine harekete geçti.

Urfalıların Nu'man'ın harekâtı sırasında aldıkları savunma tedbirleri karşısında Kabad, Urfa ve çevresindeki faaliyetlerinden beklediği sonucu alamamış, ancak Eylül ayında yeniden Urfa arazisine girerek Cüllab Irmağı²⁶ kıyısında ordugâhını kurmuştur (6 Eylül 503). Urfalıları, Kabad'ın daha önceki faaliyetleri sırasında birtakım hazırlıklar yapmışlardı. Kabad'ın Cüllab Irmağına kadar gelişi üzerine, onu lojistik olarak zayıflatmak için, şehre yakın manastır ve hanları yıkarak, Negbath olarak adlandırılan Kefer Şelem (Şelem Köyü)²⁷,i de yaktılar. Etraftaki bütün bağ ve bahçelerin çitlerini sökerek, ağaçları devirdiler. Şehrin çevresinde medfun bulunan tüm azizlerin kemiklerini de şehre getirdiler. Surlara aletler ve mazgallara kıldan yapılmış kilimler yerleştirilerek şehrin savunma gücünü artırmaya çalıştılar. Urfalıların bu hazırlıkları yaptıkları sırada (9 Eylül 503) Kabad, Urfa'da bulunan Areobindus'a bir elçi yollayarak, yıllık 10.000 altın karşılığında barış teklifinde bulundu. Ancak Areobindus bu miktarı çok göreyerek Kabad'ın teklifini reddetti ve savaş kaçınılmaz oldu.²⁸ Kabad, 17 Eylül'de Urfa üzerine harekete geçti ancak şehri ele geçiremedi. Kabad, Areobindus ile asil sınıfından bir rehine ve savaş tazminatı olarak yirmi gün içinde 2.000 altın karşılığında bir antlaşmaya vardı. Ancak Kabad, antlaşma gereği 20 gün içinde kendisine verilecek olan 2.000 altından 300'ünün hemen kendisine gönderilmesini isteyince antlaşma gerçekleşemedi ve kuşatma devam etti. 24 Eylül'de yeniden başlayan kuşatmada Sasani birlikleri yine şehre girmeye muvaffak olamadılar ve surlar dışında bulunan kilise, manastır ve şapelleri ateşe vererek geri çekildiler.²⁹

Urfa şehri, bu kuşatmayı başarılı bir şekilde bertaraf etmekle birlikte Amid, Sasanilerin elinde bulunuyordu ve Amid'i geri almak için faaliyette bulunan Bizans birliklerinin ekmek ihtiyacı levâzım komutanı Kallipus tarafından yine Urfa'dan karşılanıyordu ve bu durum 505 yılında barış sağlanana kadar devam etti.³⁰ Urfa ve çevresi, Kabad'ın bu harekâtından oldukça olumsuz şekilde

²⁶ Harran bölgesinde bulunan Cüllab Deresi, günümüzde kurumuş vaziyette olup, Daysan ve Karakoyun sularıyla birleşiyordu.

²⁷ Kefer Şelem'in lokalizasyonu bilinmemekle birlikte, Urfa'nın doğusunda, Harran'ın batısında olduğu, Kabad'ın güzergâhına istinaden söylenebilir.

²⁸ Mar Yeşua, LIX.

²⁹ Mar Yeşua, LXII; *The Chronicle of Zuqnin*, s. 40; Segal, *a.g.e.*, s. 160, 209, 210; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960, s. 60; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, ss. 211-212.

³⁰ Amid, 505 yılında Anastasius, Kabad'la yüklü miktarda yıllık vergiyi esas alan bir antlaşma ile yeniden Bizans'ın eline geçti. (Mar Yeşua, LXXX, LXXXI; P. M. Sykes, *History of Persia*, Macmillan and co., London, 1915, s. 479)

etkilendi. Bölgede en fazla tahribatın Amid ve Urfa’da yaşandığını bu iki şehre yönelik olarak yapılan işlerden anlıyoruz. Ekonomik olarak şehirlerin ahalisini rahatlatmak için imparatorluk, halka para yardımı yaptı.³¹ Ve Anastasius, bir ferman çıkararak bölgenin bu yıllık vergisini bağışladı. İmparator, kuşatma sırasında oldukça tahrip edilen ve erzak sıkıntısı çeken Amid’e büyük bir erzak deposu inşa ettirerek, Urfa’dan buraya tahıl taşıtmış, tahıl nakliyesi görevini de Urfalıları vermiştir. Bu görevin Urfalıları için bir felakete yol açtığı Mar Yeşua tarafından şöyle ifade edilmiştir: “...Urfalıları ne kadar ızdırap çektiler. Amida’ya dirlikleri kim taşıdı? Bunları bizzat yapanlardan başkası bilmez. Çünkü bunların büyük bir kısmı, katarları ile birlikte yolda öldüler...”³²

Savaş sırasında ve sonrasında Urfa’nın, büyük askerî birliklerin konuşlandığı bir merkez olduğu görülmektedir. Şehirde uzun süre askerî birliklerin bulunması Urfa halkını rahatsız etmişti. Ancak İmparator bağışladığı verginin karşılığında, Urfalıların askerleri evlerinde barındırmaları şartını koymuştu. Buna göre her aile, evinin üçte birini askerlere tahsis edecekti. İçlerinde çok sayıda ücretli Got askerlerinin de bulunduğu Bizans birlikleri, özellikle Sasani kuşatmasının bertaraf edilmesinin ardından kaba kuvvet ve silah zoruyla sivil halka zarar vermeye başladılar. Öyle ki komutanları dahi onlara söz geçirememeye başladı. Bu durumun sonucunda otorite kayboldu ve şehirde kanunlar işlemez hale geldi. O günlerin canlı tanığı Mar Yeşua’nın şu aktarımları bu durumu şöyle tasvir etmektedir:

...kurtarıcılar adı altında yardımımıza gelenler (Romalı ordusu) bile, gelişlerinde veya giderken düşmanların yaptığı kadar bizi soydular. Birçok yoksulları yataklarından çıkarıp, sahipleri soğukta toprak üzerinde yatarken, kendileri onların yerlerinde yattılar. Öteki bir takımı da evlerinden çıkarıp, onların yerlerine konarak oturdular. Birtakımlarının davalarını, savaşta gasbedilmişçesine, alıp göturdüler. Bazılarını bir hiç yüzünden vahşice dövdüler. Birtakımlarıyla sokakta dövüşerek, küçük bir bahaneden dolayı tahkir ettiler. Herkesin ufak dirlik anbarını, birtakımlarının köy veya şehirde yaptıkları anbarları açıktan yağma ettiler. Birçokları eşkıyalığa başladı. Urfa’nın evleri ve hanları onlara yetmediğinden, işçilerin dükkânlarına esnafla birlikte yerleştiler. Sokaklarda ve evlerde, herkesin gözü önünde, kadınlara tecavüz ettiler. Yaşlı, dul ve yoksul kadınlardan yağ, tuz, odun ve başkaca nesnelere aldılar. Onları kendi işlerinden alıkoyarak bunların başında beklettiler. Sözü kısası, büyük ve küçük herkesi rahatsız ettiler; zararlarını görmemiş tek bir kişi bile kalmamıştı.

³¹ Mar Yeşua, LXXXIV.

³² Mar Yeşua, LXXXII.

Halkı düzen içinde tutmak ve geçimlerini sağlamak üzere başa getirilen şehrin asilleri bile, rüşvet için ellerini uzattılar; hiç kimseyi ayırt etmeksizin herkesten rüşvet aldılar. Ellerinde, dirliklerinden vermektan muaf tutulduklarına dair İmparatorndan mektup bulunan papas ve diyakostan dahi bunu almak istediler. Fakat, benden daha büyüklerin bile tekrarlamaya muktedir olamadıkları bu hususları anlatmakla kendimi yormam neye yarar?..³³

Urfa halkı, Mar Yeşua'nın anlattığı, şehrin huzurunu kaçırın bu askerî birliklerden ancak askerlerin Dara'ya nakledilmesiyle kurtulabildi.³⁴ Savaşın şehir halkı açısından bir diğer olumsuz sonucu da savaş sırasında insan leşi yemeye alışın vahşî hayvanların, savaş sonrasında kırsalda bağ ve bahçelerde çalışan insanlara saldırmaya başlamasıydı. Urfalılar köylülerin ve avcılarının bu hayvanları avlamasıyla bu sıkıntının üstesinden geldiler.³⁵ İki güç arasındaki mücadeleden bu süreçte şehir içinde ve dışında güvenliği ortadan kaldırdığı ve Urfalıların sıkıntılı bir dönem geçirdiği görülmektedir.

Kabad'ın bölgedeki askerî harekâtı, şehirleri fizikî anlamda harabe haline getirmiş olduğundan Anastasius, barış ortamından faydalanarak savaştan zarar gören kaleleri ve şehirleri tamir ettirdi. İşe de mücadelelerden en fazla zarar görmüş olan Urfa, Amid ve Batnae/Batnân Kastrâ (Suruç) ile başladı. Urfa ve kırsalı açısından mücadelenin ne denli yıkıcı sonuçlar doğurduğu, kuşatma sonrasında şehir ve civarında yapılan imar faaliyetlerinden de anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Urfa Valisi Eulogius, savaştan ve şehirde bulunan askerlerin disiplinsizliklerinden dolayı harabeye dönmüş olan şehri yeniden imar etmek için İmparator'dan aldığı 200 altın ile, şehrin surlarını, su yollarını, kiliseleri ve hanları tamir ettirdi. Bazı kamu binaları inşa ettirerek yıkılan halk hamamını da yeniden yaptırdı. Eulogius imar işlerini Urfa şehir merkeziyle de sınırlı tutmayarak şehrin kırsalında da yürütmüş ve bu doğrultuda savaş sırasında tahrip olan Batnae'nin surlarını da tamir ettirmiştir.³⁶ Bu imar faaliyetleri kapsamında Urfa Piskoposu Mor Petrus da İmparator'un maddî desteğini alarak, Katedral duvarının tamiri, kilise ve martyrium yaptırmıştır. Yine bu dönemde Ulu Kilise'nin erkekler koridorundaki kapılar da Rahip Aedesius tarafından bakır levhalarla kaplanmıştır.³⁷ Şehrin yeniden imarında valinin yanında din adamlarının da etkin olduğu görülmektedir.

Anastasius, barış sürecinden yararlanarak savaşlar sırasında tahrip olmuş şehirleri ve kaleleri onarttığı gibi daha önde düşmanı karşılamak ve doğuda

³³ Mar Yeşua, LXXXVI.

³⁴ Mar Yeşua, XCVII-C.

³⁵ Mar Yeşua, LXXXV; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 214. Gibbon, bu savaş sırasında ülkenin, canlılarla ölümlerin yırtıcı hayvanlara bırakıldığı ıssız bir alan görünümünü aldığını kaydetmektedir. (bkz. Gibbon, *a.g.e.*, s. 94)

³⁶ Mar Yeşua, LXXXVII, LXXXIX.

³⁷ Mar Yeşua, LXXXIX; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 215.

Sasani ilerleyişini iç bölgelere girmeden durdurmak amacıyla Dara'yı tahkim ettirdi.³⁸ Dara'nın tahkiminden önce Sasaniler, sefer sırasında Nisibis (Nusaybin)'ten çıkar çıkmaz ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın Amid ve Urfa sınırlarına geliyorlardı. Bizans Mezopotamyası ve ötesine Kuzey Suriye'ye ve kuzeybatı yönünde Anadolu'ya giden bir ana güzergâhı kontrol altında tutması dolayısıyla Dara'nın stratejik önemi çok büyüktü. Dara'nın tahkimiyle *Magister Militum per Orientem* (Doğu Orduları Komutanlığı) de 540 yılından 572 yılında Dara'nın İran'ın eline geçişine kadar burada konuşlandırıldı.³⁹ Böylece Sasaniler, Urfa-Amid hattının daha ilerisinde karşılanmış olacaktı. Bizans'ın sınır derinleştirdiği Dara'nın tahkimiyle Urfa, eskisine göre daha güvenli bir bölge haline geldi.

Anastasius ile Kabad arasında imzalanan antlaşma gereği, Sasanilere ödenen yıllık vergi, Anastasius'un halefi Iustinus döneminde (518-527) ihmal edildi. Dara'nın tahkimi ve yıllık verginin ihmal edilmesi karşısında Kabad'ın kıskırtmasıyla Hire Araplarının kralı el-Mundhir (Munzir), Bizans topraklarına girerek Suriye ve Mezopotamya'da bazı yerleri ele geçirdi.⁴⁰ Bu saldırılar karşısında Bizans birlikleri de Pers Ermenistan'ını işgal ettiler. Bu gelişmeler üzerine iki taraf arasında Nisibis'te görüşmeler başladı ancak bir netice alınmadı.⁴¹ İmparator I. Iustinus, 1 Ağustos 527 tarihinde vefat ettiğinde yeğeni Iustinianus, Bizans İmparatoru oldu. Iustinianus (527-565) tahta geçtiğinde İmparatorluk, doğuda ve batıda savaşın gittikçe kızıştığı bir durumdaydı. O, İmparatorluğu bu durumdan kurtarmak ve kaybedilen toprakları yeniden ele geçirerek Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurmak ideali uğruna imparatorluk hazinesini kullanarak doğuda ve batıda aynı anda savaşlara girişti.⁴² Iustinianus'un saltanatının ilk yıllarında Habur kırsalında karşılaşan Bizans ve İran orduları arasında üstünlük zaman zaman el değiştiriyordu. Meşhur Bizans komutanı Belisarius, Dara yakınlarında Kabad'ın ordusunu hezimete uğrattı (530). Ancak bir yıl sonra Callinike (Rakka) yakınlarında yapılan savaşta İranlılar galip geldi.⁴³ 531 yılında Sasani Şahı I. Kabad öldü ve yerine oğlu *Anuşirvan* (Ebedî Ruh) adıyla meşhur I. Hüsrev (531-579) İran şahı oldu. Iustinianus, imparatorluğun batısındaki olaylarla etkili bir şekilde ilgilenebilmek için Sasanilere yıllık haraç ödemek pahasına yeni İran Şahı I. Hüsrev'le “ebedî barış” diye anılan bir antlaşma yaparak batı yönündeki

³⁸ Mar Yeşua, XC; Procopius, I.x.10-18; Theophanes, 6000, s. 231; Malalas, 16, 10; Abu'l-Farac, I, 151; Gibbon, *a.g.e.*, s. 95.

³⁹ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, İstanbul, 1970, s. 8; John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 51.

⁴⁰ Procopius, I.xi.43-48; Abul'l-Farac, I, 151; Alexander A. Vasiliev, *Justin The First*, Harvard University Press, Cambridge, 1950, s. 277.

⁴¹ Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 220.

⁴² Gürhan Bahadır, “Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi”, *Turkish Studies*, 6/1, 2011, s. 691; Abdullah Kaya, “Doğu Roma (Bizans İmparatorluğu (330-1453))”, *Orta Çağ Tarihi*, Ed. S. Hilmi Özkan, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 533.

⁴³ Gibbon, *a.g.e.*, s. 111, 112; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 220.

seferlere odaklanmayı istedi.⁴⁴ Iustinianus, Hüsrev'le yaptığı bu antlaşmayla doğu sınırlarını emniyet altına almış ve batıda rahat hareket etme imkânı bulmuştu. Bu dönemde imparatorluğun doğu sınırlarındaki şehirler gibi Urfa da askerî açıdan güvenlik içerisindeydi. 525 yılında Urfa'da bir sel baskını olmuş ve şehir bu afetten büyük zarar görmüştü. Iustinianus, şehrin afetten zarar gören yapılarını tamir ettirdi ve yeni taşkınlardan zarar görmesini engellemek için kendi adıyla anılan bir kanal yaptırdı.⁴⁵ Şehrin istihkamlarını güçlendirdi. Bu mücadelelerde şehir surlarının zayıf görülen kısımları güçlendirildi. Bu bağlamda daha önce güneydoğudaki İç kalenin bulunduğu tepenin sadece bir kısmının surlarla çevrili oluşu, şehrin savunulmasında bir zafiyet olarak görülmüş ve VI. yüzyılda surlar tüm tepeyi kapsayacak şekilde genişletilmiştir. İç kaledeki bu güçlendirmenin yanı sıra Iustinianus döneminde dış surlar da yeniden inşa edilmiş ve yükseltılarak güçlendirilmiştir.⁴⁶

Bizans İmparatorluğu'nu Roma dönemindeki eski ihtişamına kavuşturmak amacıyla hareket eden Iustinianus'un politikası, bazı uzmanlar tarafından "Tek Devlet, Tek Kanun, Tek Kilise" olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷ Bu politika dinî boyut da içermiştir ve Iustinianus döneminde Khalkedon Konsili (451) yanlısı bir dinî siyaset izleyen Bizans yönetimi, her zaman değilse bile fasılalarla ülkenin doğusunda çoğunluğu oluşturan konsil karşıtı Miafizit Hıristiyanları kovuşturma politikası izlemiştir. Bu bağlamda bilhassa Antakya kilisesine atanan konsil yanlısı (Melkit) ruhbanlar ve onların çeşitli şehir ve bölgelere atadıkları daha küçük rütbeli ruhbanlar Miafizit ruhbanlara ve halka karşı sindirme politikası izlemişlerdir. Dolayısıyla Miafizitlerin çoğunluğu teşkil ettiği Urfa da bu siyasetten payını almıştır. Urfa'da ve Tur Abdin bölgesinde yer yer askeri birliklerin de iştirakiyle takip edilen söz konusu politikanın Miafizit görüşlü ruhbanları dağlara sığınmaya mecbur bıraktığı kaynaklarca nakledilmektedir. Bu durum da doğal olarak Hıristiyanlığın Miafizit görüşünü savunan Doğu Hıristiyan unsurların Bizans merkezine olan bağlılıklarını zayıflatmış, lojistik açıdan dengeyi Sasaniler lehine çevirmiştir.⁴⁸

Bizans'ın Sasani sınırına yakın bölgelerde çoğunluğu oluşturan Miafizit Hıristiyanlar, Bizans yönetiminin Khalkedon Konsili yanlısı veya kararsız politikaları nedeniyle zihinsel açıdan devlet merkezinden böylece

⁴⁴ Procopius, I.xxii.16-19; Abul'l-Farac, I, 152; Gibbon, *a.g.e.*, s. 112; Ostrogorsky, *a.g.e.*, ss. 65-66; M. V. Levchenko, *Bizans Tarihi*, Çev. Maide Selen, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 82.

⁴⁵ Procopius, *The Buildings*, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, Loeb Classical Library, 1940, II, 7, 11-13; Malalas, 17, 15; *The Chronicle of Zuqnin*, s. 68; Ekinci, *a.g.e.*, s. 271.

⁴⁶ Şükran Yaşar, "Şehrin Yerleşimi", *Edessa'dan Urfa'ya*, Ed. Mehmet Çelik, Ankara, 2007, C. 1, s. 244.

⁴⁷ Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri*, Akademik Kitabevi, İzmir, 1999, s. 50.

⁴⁸ Procopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 16-17; *The Chronicle of Zuqnin*, ss. 49-51, 53-67; Mor Hanna Dölebanı, *Deyrû'l-Umur Tarihi*, Çev. Cebrail Aydın, İstanbul, 1971, ss. 55-56; Işıltan, *a.g.e.*, ss. 27-28; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006, s. 30; Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Turhan Kaçar, TTK Yayınları, Ankara, 2016, s. 438.

uzaklaşmışlardır. Iustinianus ile Hüsrev arasında yapılan “Ebedî Sulh” ise tam da bu sıralarda Hüsrev’in Bizans arazisine saldırmasıyla sona ermiştir. Hüsrev, Bizans askerî birliklerinin batı bölgelerine kaydırılmasını da fırsat bilerek 540 yılında, hazırladığı büyük bir ordu ile Bizans sınırlarına girdi. Önce Suriye’ye girerek Halep’i ele geçirdi. Daha sonra Bizans’ın önemli askerî ve ticarî bir merkezi olan Antakya’ya hâkim oldu.⁴⁹ Hüsrev bu askerî seferinde Urfa önlerine gelmiş ve şehir halkına, istediği miktardaki haracı ödemeleri karşılığında şehre ve çevresine zarar vermeyeceğini ve daha önce Urfa çevresinde ele geçirdiği esirleri de fidye karşılığı serbest bırakacağını bildirmiştir. Bu teklif karşısında istekli görünen Urfa halkı, Hüsrev’in istediği parayı toplamasına rağmen, şehirde bulunan komutan Bouzes, araya girerek Hüsrev’in teklifini kabul etmemiştir. Hüsrev, burada yapılacak bir savaşı kendi açısından uygun görmemiş olacak ki, teklifinin reddine rağmen şehirden ayrılarak güneydoğu yönünde Dara, Konstantina/Tella (Viranşehir) ve Harran şehirlerine altın karşılığında zarar vermeden ülkesine geri dönmüştür.⁵⁰ Hüsrev’in bu harekâtı, Iustinianus’u hemen karşı harekâta geçirdi. Iustinianus, daha önce imzalanan ebedî barış antlaşmasındaki vergiyi artırarak beş yıllığına bir antlaşma yaptı (542).⁵¹ Yapılan antlaşmanın hükümlerinden biri de Urfa’nın önemli şahsiyetlerinden biri olan Basilios’un oğlu Yuhanna’nın siyasî rehine olarak Sasaniilere verilmesiydi. Yuhanna, Hüsrev’in sarayında tutsak muamelesi görmüş ve rehinelik sırasında hayatını kaybetmiştir.⁵²

Bir sonraki aşamada Sasani hükümdarı Hüsrev, Bizans’ın meşhur komutanı Belisarius’un İtalya’ya çağrılmasını (544) fırsat bilerek bir kez daha anlaşmayı bozarak güçlü bir orduyla Anadolu’ya girdi. Urfa önlerine gelerek şehrin kendisine teslim edilmesini istedi ve talebi reddedilince şehri kuşattı. Bir yandan surların dışındaki hayvan sürülerini ele geçirirken, bir yandan da ordusundaki paralı Hun askerlerinin bulunduğu birliklere kuzeyden saldırı emri verdi. Sasani kuşatmasının ilk günü başarısızlıkla sonuçlandı. Ertesi gün Urfa halkını temsil eden dört kişilik heyetle Hüsrev arasında barış görüşmeleri yapıldıysa da sonuç alınmadı. Bunun üzerine Hüsrev, kuşatmayı daha da şiddetlendirdi. Surları aşmak için bir barış kulesi inşa ettirdi. Hüsrev’in Urfa’yı ele geçirmesinden ve katliam yapmasından korkan Urfalılar, bu defa Hüsrev’in babası Kabad’ın doktoru Etienne başkanlığında bir heyeti barış için gönderdiler. Hüsrev barış için 50.000 altın veya şehrin tüm zenginliklerinin teslimini istedi. Heyetin, bu ağır şartların yerine getirilemeyeceğini söylemesi üzerine kuşatma devam etti. Hüsrev, surları aşabilmek için surların karşısına yaptığı dev kuleye ilaveten bir

⁴⁹ Abu’l-Farac, I, 153; Taberî, II, 102; *The Chronicle of Zuqnin*, s. 86; Vasiliev, *a.g.e.* s. 176; Levchenko, *a.g.e.*, ss. 88-89; Peter Brown, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, Çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 95; Bahadır, *a.g.m.*, s. 692.

⁵⁰ Konuk, *a.g.e.*, s. 46; Hüsrev’in “kutsanmış şehri” olarak Hıristiyanların bu inancını yıkmayı hedeflediği, ancak mucizevî olarak yüzünde-gözünde şişmeler meydana gelmesi ve İsa-Masih’ten korktuğu için şehre hücum edemediğine dair rivayetler için bkz. Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 222.

⁵¹ Gibbon, *a.g.e.*, C. V, s. 216.

⁵² Procopius, *Bizans’ın...*, s. 87.

de toprak set oluşturmuştu. Urfalıların üstün gayretleriyle toprak set çöktürüldü ve kule yakıldı. Hüsrev'in birçok saldırıları Urfalıların tarafından başarıyla bertaraf edildi ve bu sırada Iustinianus'un barış görüşmelerinde bulunması için görevlendirdiği Phcinarius, Urfa'ya ulaştı. Urfalıların başarılı savunması sonucunda Hüsrev, barış görüşmelerine razı oldu. Bizans, vergi ve savaş tazminatı ödeyerek barışı satın aldı.⁵³ Hüsrev'in kuşatmayı kaldırmasıyla Urfa'nın rahatlamasına rağmen Bizans-Sasani savaşı sona ermedi. Mezopotamya'da 546 yılına kadar aralıklarla küçük çatışmalar sürdü. Art arda yapılan barış antlaşmaları, yıllık verginin artırılmasına dayanıyor ve Bizans'a mali yük getiriyordu. Ancak buna rağmen iki devlet arasındaki kesin barış ancak verginin daha da artırılmasıyla 562 yılında gerçekleşti. Bu suretle Iustinianus, hiç olmazsa Sasanilerin, Anadolu'nun güneyini boşaltmasını sağlamış oldu.⁵⁴

Hüsrev'in doğu sınırlarındaki faaliyetleri ve son Urfa kuşatması, İran'la barış yaparak imparatorluğun batı bölgelerine yönelmiş bulunan Iustinianus'un dikkatini doğuya yöneltti. Iustinianus, tek kilise idealini gerçekleştirmek için takip ettiği baskıcı politikanın neticesinde doğu bölgelerinde İran nüfuzunun arttığını görerek, Doğu Hıristiyanlarının imparatorluğa bağlılığını sağlama adına teşebbüslerde bulundu.⁵⁵ Iustinianus'un Miazizit halkı kazanma adına yaptığı çalışmalar, O'nun 565 yılında vefatından sonra yerine geçen II. Iustinus döneminde de (565-578) devam etti.⁵⁶

II. Iustinus'un Sasanilerle barışın şartı olan yıllık vergiyi vermeyi reddetmesi üzerine barış sona erdi ve Hüsrev, Anadolu için bir sigorta işlevi gören Dara'yı ele geçirdi.⁵⁷ Sasanilerin bu hamlesi karşısında zor durumda kalan Bizans, 575 yılında bir yıllık ateşkes karşılığında 45.000 altın ödemek zorunda kaldı.⁵⁸ Bu bir yıllık barışın ardından mücadeleler devam etti. İki devlet arasındaki barış, ne Ekim 578'de ölen Bizans İmparatoru II. Iustinus ne de ondan birkaç ay sonra ölen (579) Sasani Kralı Hüsrev dönemlerinde sağlanamadı.

İmparator Tiberius (574-582) ve Şah IV. Hüzmüz (579-590) döneminde de Bizans-Sasani savaşının bütün şiddetiyle devam ettiği görülmektedir. 580 yılında Sasani orduları Azerbaidjan komutasında Anadolu'ya girerek Konstantina ve Ras el-Ayn (Resulayn)'ı ele geçirdi. Sasani birlikleri verimli kırsal alanları yağmaladı, kilise, manastır ve köyleri ateşe verdi ve sivil halkı

⁵³ Procopius, II.xxvi.1-46; Segal, *a.g.e.*, s. 160, 210, 212; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 225.

⁵⁴ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 177; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 225; Bahadır, *a.g.m.*, s. 692.

⁵⁵ Zafer Duygu, Hıristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları, Divan Kitap, İstanbul, 2017, s. 396.

⁵⁶ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁷ John of Ephesus, *Ecclesiastical History*, İngilizceye Çev. R. Payne Smith, Oxford University Press, 1860, VI. 34; Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, İngilizceye Çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool, 2000, V. 10; Theophanes, 6066, s. 366; Sebeos, *History*, İngilizceye Çev. Robert Bedrosian, Sources of Armenian Tradition, New York, 1985, II, 12; Honingman, *a.g.e.*, s. 18.

⁵⁸ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 214; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 228.

katletti. Sasaniler bu bölgelerdeki yıkımın ardından Urfa önlere gelerek Şehri kuşatıp teslim olmaya zorladılar. Kuşatmanın üçüncü gününde Maurikius komutasındaki Bizans ordusunun Urfa'ya yaklaştığını haber alan Azermahan, Urfa kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı. Bu kuşatma sırasında şehrin kuzeyindeki yapılar tahrip edilmiş ve esirler Sasaniler tarafından öldürülmüştür.⁵⁹ Bizans komutanı Maurikius, Rakka yakınlarında Sasani ordusunu yakalayarak bozguna uğrattı.⁶⁰ Doğu orduları komutanı Maurikius'un Sasanilere karşı başarıları sonucunda senato, 582 yılında Tiberius'u tahttan indirerek Maurikius'u (582-602) tahta oturttu.⁶¹ 586 yılına kadar Bizans-Sasani savaşlarının küçük boyutlarda da olsa devam ettiği, iki devlet arasında kalıcı bir barışın yapılamadığı görülmektedir. 586 yılında Bizans generali Philippikus, Konstantina'nın güneyinde Sasani ordularına büyük bir darbe vurdu, bu suretle Urfa şehri muhtemel bir kuşatmadan kurtulmuş oldu.⁶²

Maurikius, Sasanilere karşı üstünlüğün ele geçirildiği bu dönemde ülke genelinde ekonomiyi düzeltmek için çeşitli tasarruf tedbirleri almak zorunda kaldı. Bu tedbirlerden biri de askerlerin ücretlerini dörtte bir oranında düşürmek oldu. Ücretlerdeki büyük düşüş, askerinin moralinin bozulmasına sebep oldu. Doğu ordularında huzursuzluk baş gösterince Maurikius, General Priscus'u durumu düzeltmek ve komutayı devralmak üzere görevlendirdi (588). Priscus, Urfa'ya geldiğinde asker arasındaki huzursuzlukları gideremedi ve aldığı tedbirler isyana sebep oldu. Bunun üzerine Urfa'dan kaçarak önce Konstantina'ya sığındı, burada da tutunamayarak başkente geri dönmek zorunda kaldı.⁶³ Bu durum Urfa ve çevresinde bulunan askerî birliklerin malî reformdan duydukları hoşnutsuzluğu ve isyan kapasitelerini göstermesi açısından önemlidir.

Sasani generalleri Bizans ordusundaki huzursuzluğu fırsat bilerek Konstantina'yı yeniden kuşattılar. Ancak Bizans ordusu, Sasani ordusunu püskürtmeyi başardı ve Sasani topraklarına kadar ilerledi.⁶⁴ Sasanilerin bu başarısızlıkları ülkede iç karışıklıkların çıkmasına yol açtı ve IV. Hüzmüş tahttan indirilerek yerine II. Hüsvrev (590-628) tahta oturtuldu. II. Hüsvrev Perviz, Behram'ın isyanıyla kısa süre sonra tahttan indirildi ve Bizans'a sığındı. Maurikius'tan yardım isteyen II. Hüsvrev, Urfa'da imparatorun konuğu olarak Urfalılarca cömertçe ağırlandı. II. Hüsvrev'in Urfa'daki misafirliğinden sonra Bizans ordusu II. Hüsvrev ve taraftarlarıyla Nusaybin'de birleşerek İran

⁵⁹ Segal, *a.g.e.*, s. 161; Selâhaddin Eyyübî Güler, *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar*, Şurkav Yayınları, Ankara, 1999, s. 17.

⁶⁰ Abu'l-Farac, I, 164; Honingman, *a.g.e.*, s. 22; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, ss. 228-229.

⁶¹ Evagrius, VI. 1; Abu'l-Farac, I, 164.

⁶² Evagrius, VI. 3; Honingman, *a.g.e.*, ss. 23-24; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 229.

⁶³ Evagrius, VI. 3, 4; Abu'l-Farac, I, 165.

⁶⁴ Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 229.

başkentine karşı harekete geçti ve II. Hüsrev'i yeniden iktidara getirdi.⁶⁵ Bu olay üzerine Bizans İmparatoru Maurikius ile Sasani Kralı II. Hüsrev arasında 591 yılında barış antlaşması yapıldı. Buna göre, yıllardan beri karşılıklı işgal ve yağma edilen Armenia ve Dara dahil Doğu Mezopotamya toprakları Bizans'ın eline geçti ve Bizans, uzun yıllardan beri Sasanilere ödediği "yıllık haraç"ı ödemekten kurtuldu. İki devlet arasındaki bu barış, Bizans'a batı sınırlarıyla daha etkin mücadele fırsatı kazandırdı ve Bizans İmparatoru Maurikius'un Bizans tahtından indirilişine kadar devam etti.⁶⁶ Bu antlaşma ile Urfa ve civarı da 11 yıllık bir barış ve huzur dönemi yaşadı.

Bu huzur dönemi 602 yılında Phokas (602-610)'ın Maurikius'u tahttan indirip bertaraf etmesiyle sona erdi. II. Hüsrev Perviz, velinimetisi olan Maurikius'un haklarını savunmak bahanesiyle harekete geçti ve VII. yüzyılın başında Sasani-Bizans mücadeleleri kısa süre sonra yeniden başlamış oldu.⁶⁷ II. Hüsrev için Bizans'ın doğusundaki ortam müsaitti ve Bizans komutanı (*Magister Militum*) Narses de yeni imparator Phokas'a muhalifti. İmparatorluğun doğu sınırlarında bir yandan Narses, bir yandan da II. Hüsrev'in harekâtı başladı. Narses, Urfa'ya gelerek şehrin yönetimini ele geçirdi.⁶⁸ Şehrin uğradığı işgallerde olduğu gibi, bu isyan hareketinde de Urfa şehri hareketli zamanlar geçirdi. Narses'in şehirde bulunan imparator yanlısı asker ve yöneticileri şehirden çıkardığı ve Urfa'nın Melkit Piskoposu Severus'un Miafizit halk tarafından taşlanarak öldürülmesine sebep olduğu bilinmektedir.⁶⁹

Phokas, doğuda yaşanan bu gelişmeler üzerine bir ordu hazırlayarak bölgeye gönderdi. Ordu, Urfa'yı Narses'ten almak için şehri kuşattıysa da başarılı olamadı ve bu ordu, II. Hüsrev tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Bu başarısızlık üzerine Phokas, doğuya Leontius komutasında yeni askerî birlikler sevk etti. Leontius, Urfa üzerine yönelince Narses, tutunamayacağını düşünerek, şehri terk etti. Böylece Urfa'da devlet otoritesi yeniden hâkim oldu.⁷⁰ Hüsrev, Urfa'yı Bizans'tan almak ve Narses'le birleşmek amacıyla Urfa üzerine bir ordu gönderdi. Ancak Narses'in şehri terk ettiğini öğrenen ordu, kısa bir kuşatmadan sonra şehirden ayrılmış olmalıdır.⁷¹ Leontius komutasında Urfa'yı ele geçiren bu ordu, Dara önlerinde Hüsrev tarafından mağlup edilmiş ve Bizans'ın doğudaki en müstahkem kalesi, Anadolu'nun sigortası mesabesinde olan Dara

⁶⁵ Abu'l-Farac, I, 166; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 245-246; Theophanes, 6094, ss. 410-414; Honingman, *a.g.e.*, ss. 25-26; Segal, *a.g.e.*, s. 161; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 230; Bahadır, *a.g.m.*, s. 694.

⁶⁶ Sebeos, II, 20, 21; Honingman, *a.g.e.*, ss. 26-27; Vasiliev, *Bizans...*, s. 205; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 73; Konuk, *a.g.e.*, s. 60.

⁶⁷ Abu'l-Farac, I, 166; Sebeos, VIII, 81, 82; Segal, *a.g.e.*, s. 161; Ostrogorsky, *a.g.e.*, ss. 76-78; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, ss. 230-231; Bahadır, *a.g.m.*, s. 694; Averil Cameron, *Bizanslılar*, Çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 36.

⁶⁸ Theophanes, 6095, s. 419; *The Chronicle of Zuqnin*, s. 140; Sebeos, VIII, 82; Segal, *a.g.e.*, s. 161.

⁶⁹ Segal, *a.g.e.*, s. 161.

⁷⁰ Theophanes, 6096, s. 420; *The Chronicle of Zuqnin*, s. 140; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, s. 231.

⁷¹ Sebeos, XXI, 83; Segal, *a.g.e.*, s. 161.

şehri yeniden İran hâkimiyetine girmiştir.⁷² Dara'nın düşmesiyle Bizans'ın sınır mukavemeti kırılmış oldu. Bu başarının ardından Sasaniler, 607 yılından itibaren tüm Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Urfa dahil Anadolu'nun doğusuna hâkim hale geldiler.⁷³

Sınır bölgelerindeki diğer şehirler gibi Urfa da savaşmaksızın şehrin kapıları açılarak Sasanilere teslim edilmiştir (609).⁷⁴ Bu süreçte Sasanilerin hakimiyetlerini Anadolu'nun önemli şehirlerini ele geçirerek batıya hatta Rodos Adasına kadar genişlettikleri görülmektedir.⁷⁵ Urfa şehri Bizans'ın Sasaniler karşısında uğradığı mağlubiyet sonrasında Heraklius (610-641)'un muzafferiyeti ve ardından Kapadokya'da imzalanan barışa kadar Sasani hakimiyeti altında yaşamıştır (629). Yaklaşık yirmi yıllık bu süreçte Urfa şehri Sasaniler tarafından bir vali atanarak yönetilmiştir.⁷⁶ Sasani hakimiyeti altında şehir, Sasanilerin uygulamalarıyla her anlamda gerilemiş ve Sasani yönetimi şehre huzur getirmemiştir. Sasaniler, şehri yağmalamışlar, kiliselerdeki mermer, altın ve diğer değerli madenlerden yapılmış eşyalara el koymuşlar, halka da ağır vergiler yüklemişlerdi. Stratejik açıdan önemli olan Urfa, Hıristiyanlığın mutaassıp bir merkezi olması dolayısıyla II. Hüsrev'e güven telkin etmiyordu. Bundan dolayı II. Hüsrev, şehrin boşaltılmasını ve halkının Sasani topraklarına gönderilmesini emretti. Ancak emri yerine getirecek olan Sasani valisi halkı göç ettirmede aceleci davranmayarak halkı küçük kabileler halinde belirli aralıklarla şehirden çıkardı. Bizans ordusu yaklaştığında Urfalıların henüz daha dörtte biri şehri terk etmemişti. Şehirden çıkarılan halk, Bizans ordusunun şehre gelerek hâkimiyeti sağlamasının ardından şehirlerine geri döndüler.⁷⁷

Heraklius'un Sasanilere terkedilmiş şehirleri almasının ardından Sasani-İslâm Devleti arasındaki mücadele Sasanilerin yıkılışına kadar sürmüş ve akabinde Urfa ve çevresi, İslâm Devleti-Bizans arasındaki mücadeleye sahne olmuştur.

Sonuç

İslâm hâkimiyeti (639) öncesinde Bizans-Sasani mücadelelerinin en şiddetli ve son aşaması olan VI. ve VII. yüzyıl mücadelelerinde Osrhoene eyaleti merkezi Urfa'nın defalarca kuşatıldığı ve bu kuşatmalardan şehrin demografik, sosyo-kültürel ve fizikî açılardan zarara uğradığı ve bu savaş alanı halinin Heraklius

⁷² Theophanes, 6098, s. 422; Sebeos, XXI, 83.

⁷³ Theophanes, 6098, s. 422; Sebeos, XXIII, 88, 89; Segal, *a.g.e.*, s. 161; Mitchell, *a.g.e.*, s. 613; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, ss. 231-232.

⁷⁴ Sebeos, XXIII, 89; Işıltan, II. Hüsrev'in Urfa'yı İmparator Phokas'a karşı isyan etmiş olan Narses'in yardımıyla ele geçirdiğini kaydetmektedir. (bkz. Işıltan, *a.g.e.*, s. 26)

⁷⁵ Theophanes, 6111, s. 434; Agapius (Mahboub) De Menbidj, *Kitab Al-Unvan*, C. 2, haz. Alexandre Vasilev, Paris, 1909, s. 198; *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi*, Birinci Kısım (622-1042), Çev. Hrant D. Andreasyan, (TTK'da henüz yayımlanmamış tercüme), Ankara, 1944, s. 5. Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Vol. I, Bonnae, 1838, s. 717; Akyol, *a.g.e.*, s. 126.

⁷⁶ Segal'in kaydına göre Urfa'ya atanan vali, Kyrros adlı bir Urfalıydı. (Segal, *a.g.e.*, s. 162)

⁷⁷ Segal, *a.g.e.*, s. 162; Çelik-Yaşar, *a.g.m.*, ss. 231-232.

tarafından bölgede Bizans hâkimiyetinin kurulmasına kadar sürdüğü görülmektedir.

VI. yüzyılın başlarında yapılan mücadelelerde şehirdeki Bizans ordusunun varlığı, Urfa'nın Sasanilere karşı yapılacak seferlerde önemli bir karargâh olduğunu bu yönüyle *Magister Militum per Orientem-Doğu Orduları Komutanı*'nın da şehirde bulunduğu ancak Dara şehrinin inşasından sonra Urfa'nın daha çok lojistik bir merkeze dönüştüğü söylenebilir.

İslâm hâkimiyeti (639) öncesinde Urfa, Bizans-Sasani mücadeleleri kapsamında birçok defalar kuşatılmış, bu kuşatmalar sırasında maddi zararlara uğramıştır. Şehir, incelediğimiz dönem mücadelelerinde rakip güçler arasında el değiştirmiştir. Bu mücadelelerde şehir ve civarı, yüzyıllar süren iki devletin kıyasıya mücadelesinde savaş alanı haline dönmüş, bu durumdan şehir ve kırsal fizikî, ekonomik ve demografik yönlerden büyük zararlar görmüştür. Bu mücadelelerin etkisiyle şehir, Müslümanların hâkimiyeti öncesinde fizikî, ekonomik ve demografik açılarından harap bir hale gelmiştir.

VI. yüzyıl Sasani-Bizans mücadeleleri sırasında özellikle şehrin kırsalı tahrip edilmiştir. Bu durumun kırsalda savunmasız bulunan halkın Urfa'ya göç etmesine ve şehir nüfusunun artmasına neden olduğu söylenebilir. Şehir nüfusundaki artış beraberinde bir dizi problemi de beraberinde getirmiş olmalıdır.

Urfa, incelediğimiz dönem mücadelelerinde fizikî olarak da zarar görmüş, bu zararı gidermek adına yapılan imar faaliyetlerinden şehrin ne denli bir yıkıma maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Mücadeleler sırasında ve sonrasında Urfa'nın kuvvetli istihkâmlara kavuşturulması adına yapılan imar faaliyetleriyle şehrin askerî yönü ön plana çıkarılmıştır. Fizikî olarak askerî bir karakol haline gelen ve surlar arkasına çekilerek daralan Urfa, mücadeleler sırasında askerî bir toplanma merkezi rolünü de üstlenmiş ve askerlerin olumsuz tutumları Urfa halkını sosyo-ekonomik açıdan zor duruma düşürmüştür. Şehrin askerî yönünün ön plana çıkma durumu, Sasani-Bizans mücadelelerinden sonra cereyan eden Bizans-İslâm Devleti mücadelesi sırasında da devam etmiştir.

Kaynakça

AGAPIUS (MAHBOUB) DE MENBIDI, *Kitab Al-Unvan*, C. 2, haz. Alexandre Vasiliev, Paris, 1909.

AKYOL, Hasan, *Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı)*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa, 2014.

BAHADIR, Gürhan, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi", *Turkish Studies*, 6/1, 2011, ss. 685-703.

BAHAR, Hasan, *Roma ve Bizans Tarihi*, Kömen Yayınları, Konya, 2010.

- CAMERON, Averil, *Bizanslılar*, Çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÇELİK, Mehmet, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu’nda Din-Devlet İlişkileri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999.
- ÇELİK, Mehmet; YAŞAR, Şükran, “Kuruluşundan İslâm Fethine kadar Edessa’nın Siyasî Tarihi”, *Edessa’dan Urfa’ya*, Ed. Mehmet Çelik, Ankara, 2007, C. 1, ss. 127-235.
- DÖLEBANİ, Mor Hanna, *Deyrû’l-Umur Tarihi*, Çev. Cebraail Aydın, İstanbul, 1971.
- DUYGU, Zafer, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ’da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, Divan Kitap, İstanbul, 2017.
- EKİNCİ, Abdullah, *Ortaçağ’da Urfa*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.
- EVAGRIUS SCHOLASTICUS, *Ecclesiastical History*, İngilizceye Çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool, 2000.
- GEORGIUS CEDRENIUS, *Historiarum Compendium*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Vol. I, Bonnae, 1838.
- GIBBON, Edward, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, C. IV, Çev. Asım Baltacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.
- GREATREX, Geoffrey; LIEU, Samuel N. C., *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars*, Part-II, Routledge, New York, 2002.
- GREGORY ABU’L-FARAC, *Abû’l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- GREGORY, Timothy E., *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- GÜLER, Selâhaddin Eyyübî, *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar*, Şurkav Yayınları, Ankara, 1999.
- HALDON, John, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret İşıltan, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, İstanbul, 1970.
- _____, “Urfa”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 50-57.
- IOANNES MALALAS, *The Chronicle*, İngilizceye Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne, 1986.
- İŞİLTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960.
- JOHN OF EPHEBUS, *Ecclesiastical History*, İngilizceye Çev. R. Payne Smith, Oxford University Press, 1860.
- KAÇAR, Turhan, “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, İstanbul, 2009, S. 47, ss. 1-22.
- KAYA, Abdullah, “Doğu Roma (Bizans İmparatorluğu (330-1453))”, *Orta Çağ Tarihi*, Ed. S. Hilmi Özkan, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2016, ss. 519-552.

- KAYA, M. Ali, "Partlar (Arsaklar) ve İ.Ö. I. Yüzyılın İlk Yarısında Part-Roma İlişkileri", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, ss. 407-425.
- KONUK, Süha, *VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*", Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2012.
- LEVTCHENKO, M. V., *Bizans Tarihi*, Çev. Maide Selen, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- MAGIE, David, *Roman Rule in Asia Minor*, vol. I, Princeton University Press, New Jersey, 1950.
- MAR YEŞUA, *Vekâyinâme*, Çev. Mualla Yanmaz, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1958.
- MESUDÎ, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- MITCHELL Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Turhan Kaçar, TTK Yayınları, Ankara, 2016.
- NIKEPHOROS PATRIARCH OF CONSTANTINOPLE, *Short History*, Çev. Cyril Mango, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1990.
- PROCOPIUS, *History of the Wars*, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, London-New York, 1914.
- _____, *The Buildings*, İngilizceye Çev. H. B. Dewing, Loeb Classical Library, 1940.
- _____, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.
- SEBEOS, *History*, İngilizceye Çev. Robert Bedrosian, Sources of Armenian Tradition, New York, 1985.
- SEGAL, Judah Benzion, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, Çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Süryani Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi*, Birinci Kısım (622-1042), Çev. Hrant D. Andreasyan, (TTK'da henüz yayınlanmamış tercüme), Ankara, 1944.
- SYKES, P. M., *History of Persia*, Macmillan and Co., London, 1915.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed Cerîr, *Tarihu't-Taberî, Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, (tahkik. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), C. I, II, Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y.
- The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV: A.D. 488-775), Ed.-Çev. Amir Harrak, Toronto, 1999.
- THEOPHANES CONFESSOR, *The Chronicle*, haz. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997.
- TURAN, Ahmet Nezihi, "Şanlıurfa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2010, ss. 336-341.
- UMAR, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993.
- YAŞAR, Şükran, "Şehrin Yerleşimi", *Edessa'dan Urfa'ya*, Ed. Mehmet Çelik, Ankara, 2007, C. 1, ss. 243-298.

- YILDIRIM, Ercüment, “Roma-Part Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 7, 2012, ss. 45-64.
- YILDIRIM, Recep, “Urfa ve Yöresinin İlkçağ Tarihi”, *Edessa ’dan Urfa ’ya*, Ed. Mehmet Çelik, Ankara, 2007, C. 1, ss. 51-127.
- VASILIEV Alexander A., *Justin The First*, Harvard University Press, Cambridge, 1950.
- _____, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, Alfa Tarih, İstanbul, 2016.